

Yayın Geliş Tarihi: 14.09.2020

Yayına Kabul Tarihi: 03.12.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çakmak, Ömer; "On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Bir Tüccar Grubu: Agulisli Ermeni Tüccarlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 157-179.

Araştırma Makalesi

ON YEDİNCİ YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARINDA BİR TÜCCAR GRUBU: AGULİSLİ ERMENİ TÜCCARLAR

(A MERCHANT GROUP IN OTTOMAN TERRITORIES IN SEVENTEENTH
CENTURY: ARMENIAN MERCHANTS FROM AGULIS)

Ömer ÇAKMAK*

Öz: 17. yüzyıl Akdeniz dünyasında ticari ve siyasi dengelerin değiştiği bir yüzyıl olmuştur. Bu sırada Venedik, Ceneviz gibi İtalyan denizci şehir devletleri eski güçlerini kaybederken; İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi Batı Avrupa devletleri bu yeni ticari düzenin baş aktörleri olmaya başladılar. Bu gelişmeler aynı zamanda Akdeniz'de İzmir, Livorno gibi bazı limanların ve yeni ticaret rotalarının önem kazanmasını sağlamıştı. Osmanlı toprakları ise önceki yüzyıllarda olduğu gibi hem doğulu hem batılı tüccarların geldiği, doğu ve batı mallarının mübadele edildiği bir coğrafya olma özelliğini korudu. Bu dönemde özellikle Safevi veya Osmanlı vatandaşı olan Ermeni tüccarlar Asya-Avrupa ticaretinde aracı tüccarlar olarak ön plana çıkmıştı. Bunların içinde İsfahan merkezli global bir ticaret ağı kurmuş olan Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar başı çekerken, Nahçıvan ve çevresinin Ermeni tüccarları ile Anadolu'nun tüccar Ermeni halkı da bu uluslararası ticarete katıldı. Bu makalede ele aldığımız, bilhassa ipek ticaretinde uzmanlaşmış olan Nahçıvan'ın Agulis köyünün tüccar Ermeni ahalisi, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı topraklarındaki önemli ticaret merkezlerinde ve bazı Avrupa kentlerinde faaliyetlerini sürdürdüler. Onların Osmanlı topraklarındaki varlığını ise az sayıdaki

* ORCID: 0000-0002-4084-5169

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.
ocakmak@sakarya.edu.tr

Osmanlı arşiv vesikası ve Agulisli Ermeni bir tüccarın seyir defteri sayesinde öğreniyoruz. Arşiv vesikaları ile Agulisli tüccarların Osmanlı adli mercileri huzurundaki hak arayışlarına, seyir defteri ile de tüccarların izlediği dönemin ticaret rotalarına şahit oluyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Agulis Köyü, Ermeni Tüccarlar, Ticaret, Safeviler, Osmanlı Mahkeme Kayıtları.*

Abstract: *The 17th century was a century that the commercial and political balances were changing in the Mediterranean world. In this century, while Italian maritime city states such as Venice and Genoese lost their former power, Western European states such as England, Netherlands and France began to be the main actors of this new commercial order. These developments also brought prominence to some ports such as İzmir and Livorno, and new trade routes in the Mediterranean. In addition, the Ottoman lands preserved its character in previous centuries of being a geography where both eastern and western merchants would come and goods of the east and west would be exchanged. During this period, Armenian merchants, who were especially Safavid or Ottoman citizens, came to the fore as intermediaries in Asia-Europe trade. Among these, the Armenian merchants from New Culfa, who had established a global trade network based in Isfahan, took the lead, while the Armenian merchants of Nakhichevan and its environs and the Armenian merchant people of Anatolia participated in this international trade. The Armenian merchants of the Agulis village of Nakhichevan, which we have discussed in this article, especially specialized in silk trade, continued their activities in important trade centers in Ottoman lands and in some European cities in the seventeenth and eighteenth centuries. We learn about their presence in the Ottoman lands thanks to the few Ottoman archives documents and the journal of an Armenian merchant from Agulis. With the archive documents, we witness the seeking rights of the Agulis merchants in the presence of the Ottoman judicial authorities, and the trade routes of the period followed by the merchants with the journal..*

Keywords: *Agulis Village, Armenian Merchants, Trade, Safavids, Ottoman Court Registers.*

Giriş

Agulis köyü, Nahçıvan'da bugün Yukarı Eylis diye bilinen yerin eski adıdır. XVII. yüzyılda nüfusunun büyük kısmı Ermeni olan bu köy Osmanlılar ile Safeviler arasında yaşanan savaşlar neticesinde sık sık el değiştirmiş ancak çoğunlukla Safevilerin kontrolünde kalmıştır. Bu sırada İran, Azerbaycan ve Nahçıvan'ın Ermeni ahalisinin, Osmanlı toprakları üzerinden gerçekleştirilen uluslararası ipek ticaretinde aktif bir rol aldığı bilinmektedir. Bu coğrafyanın Ermeni tüccarları hakkında yapılan çalışmalarda ise özellikle İsfahan'ın Yeni Culfalı tüccarlarının faaliyetleri ve onların ticaret ağları üzerine odaklanılmıştır. Agulis'in daha küçük bir yerleşim yeri olması ve buranın insanları hakkındaki kaynakların sınırlı olması sebebiyle bu konuda yapılan çalışmaların sayısı oldukça azdır.

Bu makale ile amaçlanan ise eldeki sınırlı sayıda kaynak ışığında, XVII. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren ve uluslararası ticarete katkı sağlayan tüccarlar içerisinde, Agulisli Ermeni tüccarların da varlığına dikkat çekmek, Osmanlı mahkemelerinin bu tüccar grubunun hukukunu korumada ne denli etkin olduğunu ortaya koymaktır.

Agulisli tüccarlar hakkında XVII. yüzyıla ait elimizdeki en önemli kaynak, bir tüccar olan Agulisli Zakaria'nın seyir defteridir. Bunun dışında Osmanlı şerhiye sicillerindeki az sayıda mahkeme kaydı da Agulisli tüccarların Osmanlı topraklarındaki izlerini takip etmek açısından önemli bilgiler ihtiva eder. Bu dönemde Ermeni tüccarlarla birlikte Anadolu ve İran coğrafyasında seyahat eden ve onlar hakkında bilgi veren Avrupalı seyyahların seyahatnameleri ise yine önemli sayılabilecek kaynaklardır. XVII. yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerinde اگلیس şeklinde geçen Agulis köyünün ismi konuyla ilgili çalışmalarda *Agulis*, *Akulis* veya *Eklis* diye latinize edilmiştir. XVIII. yüzyıl belgelerinde ise, aynı kullanımın yanı sıra, günümüzdeki telaffuz şekliyle ایلس (Eylis) biçiminde de yazılmaktadır.

1. Siyasi Ortam

Anadolu'da Selçuklu ve Moğol hâkimiyetinin yaşandığı dönemlerde Hazar Denizi'nin güneyi ve batısındaki ipek üretim sahaları hem Anadolu'da hem de Avrupa'da ihtiyaç duyulan ipeğin önemli bir kısmını karşılıyordu. Osmanlı döneminde de bu hususiyetini devam ettiren bölge, Bursa'nın XV. ve XVI. yüzyıllarda, uluslararası alanda ön plana çıkan ipekli sanayiinin geliştiği bir kent haline gelmesinde önemli bir paya sahipti. Ancak XVI. yüzyılda Safevi Devleti'nin kuruluşu ve sonrasındaki süreçte Osmanlılar ile Safeviler arasında

yaşanan siyasi krizler ekonomik ilişkileri de doğrudan etkiledi. I. Selim döneminde İran ipeğine uygulanan ambargo sadece Safevilerin ipek ihracatına zarar vermekle kalmamış aynı zamanda Bursa'daki dokuma endüstrisine de zarar vermişti. Kanuni döneminde ise ipek ticaretine uygulanan kısıtlamalar kaldırılmıştı, hatta ipek üretim sahalarına doğrudan ulaşmak için Azerbaycan ve Gürcistan'a üç sefer¹ düzenlenmişti. 1578-1590 arasında gerçekleşen Osmanlı-Safevi savaşı ve sonrasında yapılan İstanbul Antlaşmasıyla da Osmanlılar Şirvan'a kadar olan Azerbaycan ve Gürcistan arazisini ele geçirmişlerdi. Böylelikle Osmanlılar Doğu Akdeniz'e ulaşan ipek ticareti yollarının yanı sıra ipek üretim sahalarını da kontrol altına almış oluyordu. Bu dönemde Halep Gümrüğü yoluyla Avrupalı tüccarlara satılan ipeğin senelik geliri 300.000 duka altın gibi ciddi bir miktara ulaşmıştı.²

1590 antlaşmasının ardından geçen on üç yıllık barış dönemi, aynı zamanda Şah Abbas³ yönetimindeki Safevi Devleti'nin siyasi ve askeri açıdan yükselişe geçtiği bir dönemdi. Öncelikle Kızılbaş emirlerine karşı yürüttüğü mücadeleyle iç istikrarı sağlayan Şah Abbas önce doğuda Özbekleri yenilgiye uğrattı, ardından Güney İran'daki Lar'ı ve Portekizlilerin elindeki Bahreyn Adası'nı ele geçirdi. Ancak şahın siyasi iktidarını güçlendirecek ve ekonomik çıkarlarına hizmet edecek öncelikli hedefi ecdat toprakları olarak gördüğü, Osmanlı egemenliğinde bulunan Azerbaycan, Gürcistan ve Kafkasya'nın ele geçirilmesiyle mümkün olabilirdi.⁴

1603 senesi Safevilerin Osmanlı elindeki Azerbaycan coğrafyasına hücumu geçtiği seneydi. Naîma, hicri 1012'ye denk gelen bu seneyi Şah Abbas'ın

1 Kanuni döneminde Safeviler üzerine üç büyük sefer düzenlenmişti. 1533-1535 seferinde Osmanlılar Tebriz ve Bağdat'ı ele geçirdiler ancak kısa süre sonra Tebriz yeniden Safevilerin eline geçti. 1548-1550 seferinde Gürcistan sahasında başarı elde eden Osmanlı ordusu, 1553-1555 seferinde ise Nahçıvan, Revan, Karabağ'ı zapt etti. Bu üç seferin ardından imzalanan Amasya Antlaşması'yla 25 sene sürecek bir barış dönemi başlamış, Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arap'ın Osmanlı toprağı olduğu Safeviler tarafından kabul edilmişti (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988): 359-361.)

2 Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014): 74.

3 Şah Abbas 1587 tarihinde babası Muhammet Hüdabende'nin tahttan feragat etmesiyle daha 17 yaşında iken Kazvin'de Safevi tahtına oturmuştu. Onun dönemi Safevi Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik açıdan en parlak dönemlerinden biriydi. Şah Abbas iç istikrarı sağladıktan sonra Bahreyn, Gemburun Limanı ve Hürmüz Adası'nın fethiyle Hindistan'a açılan deniz ticaret yolunu kontrol altına almış ve Bender-Abbas adını alan Gemburun Limanı bu dönemde büyük bir gelişme göstermişti. Babürlülerin elinden Kandahar'ın alınması ise Afganistan ve Hindistan'a giden kara ticaret yolu açısından büyük önem arz etmekteydi. Onun döneminde Osmanlılara karşı elde edilen en büyük başarılar Tebriz, Revan, Nahçıvan, Gence, Tiflis ve Bağdat'ın ele geçirilmesiyle elde edilmişti. Avrupalı devletlerle kurulan iyi ilişkiler ise, döneminin önemli gelişmelerindendi. 19 Ocak 1629 tarihinde Mazenderan'da vefat eden Şah Abbas'ın cenazesi ise Kaşan'da defnedilmiştir. (Bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı 1578-1629* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013): 90-273.)

4 Özer Küpeli, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar)," içinde *Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan*, Haz. Nilgün Nurhan Kara, Latif Daşdemir, Özer Küpeli, (2008) 398.

daire-i edepten çıkıp fitne ve fesada başladığı *sene-i bağı* yani azınlık yılı olarak tanımlamaktadır. Öncelikle Salmas Hâkimi Gazi Bey Osmanlılara isyan ederek İsfahan'a gitmiş ve şahın himayesine girmişti. “*Diyar-ı Azerbaycan size miras kalmış memlekettir*” diyerek şahı sefere çıkmak konusunda teşvik etmişti. Tebriz üzerine harekate başlayan Safevi kuvvetleri İran'ın kuzeyindeki Sufiyan köyünde karşılaştığı, Tebriz Valisi Ali Paşa'nın az sayıdaki kuvvetlerini mağlup ederek güçlü bir savunmadan mahrum kalan Tebriz Kalesi'ni kolaylıkla zapt etmişti ve şehrin Sünni ahali si türlü zulümlere maruz kalmıştı.⁵

Tebriz'in ele geçirilmesinin hemen ardından Safevi ordusu Merend, Ordubad, Agulis ve Culfa çevresini ele geçirmiş; yörenin Şii ve Ermeni ahali si ise Safevi ordusunu sevinçle karşılamıştı. Hatta Şah Abbas büyük bir Ermeni kasabası olan Culfa'da çadır kurdurduğunda kasabanın Ermeni ahali si Şah adına görkemli bir karşılama töreni hazırlayarak kendisine pahalı hediyeler sunmuşlardı.⁶ Son savunma hattı olan Nahçıvan Kalesi'ndeki Osmanlı kuvvetleri ise kale sağlam bir yapıda olmadığı için teçhizatlarıyla birlikte Revan'a çekilmek zorunda kalmıştı. Acem sınırında bunlar olurken Osmanlı başkentinde III. Mehmet vefat etmiş, yerine I. Ahmet tahta geçmişti. Yeni sultanın tahta geçmesinden sonra şark canibine serdar tayin olunan Ciğalazade Sinan Paşa'nın kuşatma altındaki Revan'a yardım etmek için sefere çıkması ancak 1604 yılının yaz aylarında mümkün olmuştu. Böylelikle yeterli desteği bulamayan Revan valisi Şerif Paşa uzun bir muhasaradan sonra Haziran ayında şehri Safevilere teslim etmek zorunda kalmıştı. Ardından Şamah'ı ve Şirvan'ı da ele geçiren Şah Abbas Azerbaycan'ın fethini büyük oranda tamamlamıştı.⁷

Sinan Paşa'nın güçlü bir kuvvetle üzerine geldiğini haber alan Şah Abbas, Osmanlı kuvvetlerinin karşısına çıkmaya cesaret edemedi ve Tebriz'e kadar çekildi. Bu esnada bölge ahali sinin de acilen tahliye edilmesi talimatını verdi. Zorunlu göçe tabi tutulan köylü Ermeni halkın büyük kısmı Gilan bölgesindeki ipek üretim alanlarına yönlendirilirken, Culfa'nın zengin tüccar halkı ise İsfahan'a göç ettirilmiştir. 1605 yılında gerçekleşen bu sürgün hadisesinin kış mevsimine denk gelmesi yolculuk esnasında, bilhassa Aras Nehri'ni geçerken çok sayıda Ermeni'nin hayatını kaybetmesine neden olmuştu. İsfahan'a göç eden Culfa'lı Ermeniler için burada Yeni Culfa adında yeni bir şehir inşa edildi. Böylelikle Şah'ın himayesini alan Yeni Culfa'nın tüccar Ermeni ahali si ipek ticareti sayesinde hem şahın iktisadi emellerini gerçekleştirmesine katkıda

5 Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Tarihi*, çev. Zuhuri Danişman (İstanbul: Zuhuri Danişman Yayınevi, 1967): 353-358.

6 Edmund Herzig, *Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan, A Study in Pre-Modern Asia Trade*, Degree of Doctor of Philosophy at the University of Oxford (1991): 48.

7 Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Tarihi*, 360-392.

bulundular hem de Yeni Culfa'yı global bir ticaret ağının merkezi haline getirdiler.⁸

XVII. yüzyılın başında had safhaya ulaşan Osmanlı-Safevi gerginliği, 1639 yılına kadar savaşlarla ve kalıcı bir sonuç alınamayan barış antlaşmalarıyla devam etti. Bu evrede bir taraftan batıda Avusturya bir taraftan da Anadolu'da Celali isyanlarıyla mücadele etmek zorunda kalan Osmanlılar, Acem hududuna gerçekleştirdikleri seferlerde nihai bir sonuç elde edemediler. 1616 yılında Revan üzerine sefere çıkan Veziriazam Mehmed Paşa ise kaleyi uzun süre kuşatma altında tutmuş ama Safeviler tarafından çok iyi tahkim edilen kale fethedilememiştir, ağır kış şartlarının da etkisiyle Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁹ Revan ancak 1635'de IV. Murat tarafından ele geçirildi ama bir yıl sonra tekrar Safevilerin kontrolüne girdi. Şah Abbas, 1624'de Bağdat'ı ele geçirerek Osmanlılar karşısında önemli bir başarıya daha imza atmıştı. Doğu Akdeniz'e ulaşan ticaret yolları açısından büyük bir öneme sahip olan Bağdat, IV. Murat şehri tekrar fethedene kadar 14 yıl boyunca Safevi hakimiyetinde kaldı. Osmanlı-Safevi savaşlarının bitişi ise 1639'da imzalanan Kasrı Şirin Antlaşması ile oldu. Bu antlaşmayla Bağdat'ın Osmanlılar'a, Revan'ın ise Safevilere ait olduğu iki tarafça kabul edilmiş, Osmanlı-Safevi münasebetleri uzun bir barış dönemine girmiştir.¹⁰ Bu barıştan sonraki süreç aynı zamanda ekonomik ilişkilerin de daha sağlıklı yürütüldüğü bir dönem olmuştur.

2. Agulis Köyü ve Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti'nin Demografik Durumu

Agulis köyü XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca Osmanlılar ile Safeviler arasında en hararetli mücadelelerin yaşandığı, Revan Eyaleti (Çukur Sa'd) nin sınırları içerisinde bulunan Nahçıvan ile Ordubad şehirlerinin bulunduğu bölgede yer almaktadır. Köy, Aras Nehri'nin kuzeyinde etrafı kayalık tepelerle çevrili bir vadi içerisinde kuruludur. Bölgenin toprak yapısı kuru ve taşlı olduğundan köy halkı tarımsal faaliyetlerle uğraşma imkanına sahip olmasa da meyve yetiştiriciliği yaygın bir zirai uğraştır.¹¹ Köy ve çevresinin Ermeni ahalisi

8 Philip D. Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2008) 235; Father Michael Chamich, *History of Armenia* (Calcutta: Bishop's College Press, 1827): 348-357; Ermeni halkın sürgün edilmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Father Michael Chamich ve *The History of Vardapet Arake'el of Tabriz*, Vol: I, Introduction and Annotated Translation form the Critical Text by George A. Bournoutian (California: Mazda Publishers, 2005).

9 Özer Küpeli, *Naîmâ Tarihi*, 104.

10 Özer Küpeli, *Naîmâ Tarihi*, 141-266.

11 *The Journal of Zak'aria of Agulis, Annotated Translation With Commentar*; Edt. by George A. Bournoutian, (California: Mazda Publishers, 2003): 185.

standart Ermenice konuşanların zor anladığı, klasik Ermeniceden farklı özelliklere sahip *Zok Diyalekti* denilen bir ağız kullanır.¹²

İpek ticareti, Nahçıvan bölgesindeki pek çok Ermeni gibi Agulis halkının da temel geçim kaynağı niteliğindedir. XV. yüzyıldan beri Şirvan, Karabağ, Gilan, Mazenderan bölgelerinde üretilen ham ipeği İtalyan tüccarlara satmak amacıyla önce Trabzon'a oradan da Kefe'ye taşıyan Müslüman ve Ermeni tüccarlar içerisinde Agulisli Ermeniler de vardı. Kefe'nin 1475'de Osmanlıların eline geçmesinden sonra ise, İran ipeği doğrudan Halep ve Bursa'ya taşınmış, buradan da ham veya mamul halde Avrupalı tüccarlara satılmıştı. Ancak XVII. yüzyıla kadar Ermeni tüccarlar daha ziyade Halep üzerinden faaliyetlerini yürüttüler; Bursa ile yapılan ticarete ise Müslüman tüccarların hakimiyeti söz konusuydu.¹³

XVII. yüzyılda Nahçıvan coğrafyasını gezen seyyahlar, bölgenin Ermeni halkı hakkında önemli bilgiler verirken Agulis köyü hakkında neredeyse hiçbir kayıt düşmezler. Kendi de bir tüccar olan ve defalarca Ermeni tüccarlarla seyahat eden Jean Baptiste Tavernier, notlarında Revan'dan Tebriz'e yaptığı yolculuğunu anlatırken, Nahçıvan ve Culfa yakınlarında halkı zengin ipek tüccarlarından oluşan ve gösterişli bir kiliseye sahip olan *Eklisia* isimli bir köyden bahsetmektedir. Bölgede daha gösterişli bir köy olmadığı bilindiğine göre, seyyahın sözünü ettiği köyün Agulis olma ihtimali oldukça yüksektir.¹⁴

Agulis köyünün bulunduğu Revan Eyaleti'nin demografik yapısı hakkında elimizdeki en güvenilir kaynak Osmanlılar tarafından yapılan tahrirlerdir. Nüfusunun büyük çoğunluğu Türk ve Ermenilerden oluşan bölgenin ilk tahriri 1590'da İstanbul Barışından sonra, ikinci tahrir ise Revan'ın Osmanlılar tarafından 1724'te yeniden ele geçirilmesinden sonraki birkaç yıl içerisinde yapılmıştı.¹⁵ Bu defterlerdeki hane ve mücerred sayılarından elde edilen verilere göre; 1590'da Ravan Eyaleti'nin toplam nüfusu 45.000 civarındaydı ve nüfusunun % 35'i Türk, % 65'i Ermeni'ydi. 1724'ten sonra ise nüfusu 112.000'i aşan Revan Eyaleti'nde halkın % 52'si Türklerden % 48'i

12 Bert Vaux, "Zok: The Armenian Dialect of Agulis," içinde *Between Paris And Fresno, Armenian Studies in Honor of Dickran Kouymjian*, Edt. Berlow Der Mgrdechian, Costa Mesa (Calif: Mazda Publishers, 2008): 284.

13 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 185.

14 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Edt. Stefanos Yerasimos (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006): 82.

15 Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler," *Ermeni Araştırmaları*, sayı 53 (2016): 99-110.

Ermenilerden oluşmaktaydı.¹⁶ Revan Eyaleti'nde 1590'da Ermenilerin en fazla nüfus yoğunluğuna sahip oldukları yer ise Sisyan Nahiyesi'nin Culha (Culfa)¹⁷ Kasabası'dır. Şah Abbas bölgenin Ermeni halkını göç ettirmeden hemen önceki dönemde Culfa, bölgedeki en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. 41 mahalleden oluşan kasabada 1470 hane Ermeni yaşamaktaydı. Her hanede 5 kişinin yaşadığı kabul edilse, kasabanın nüfusunu yaklaşık 7.350 kişi olarak tahmin edebiliriz. 1723'ten sonra yapılan tahrir göre, Culfa 39 hanenin bulunduğu, yaklaşık 200 kişilik nüfusuyla küçük bir köy haline gelmiş görünmektedir.¹⁸ Aynı tahrir, Agulis'in ise bölgenin kalabalık yerleşim yerlerinden biri olduğunu göstermektedir. Agulis, bu tarihte Revan Eyaleti'ne bağlı Azad-Çıran Nahiyesi'nin en büyük köyüdür. 502 hanesi bulunan yerleşimin 74 hanesi Müslüman 428 hanesi Gayri-Müslim'dir. Bu verilere göre XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yeniden Osmanlı hakimiyetine giren köyün toplam nüfusunun 2500'den fazla olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁹ Şah Abbas'ın 1605 yılının hemen başında Nahçıvan çevresindeki Ermeni ahaliyi göç ettirmesi, kuşkusuz Agulisli Ermenileri de etkilemişti. Ama 1639 barışından sonra Culfa'nın aksine Agulisli Ermeniler köyün nüfus varlığını yeniden arttırmayı başarmışlardı. Bu sayede köyün ekonomik canlılığı XVII. yüzyıl boyunca devam etmişti.²⁰

3. Osmanlı Topraklarında Agulis'in Ermeni Tüccarları

XVII. yüzyılın başında Osmanlılar ve Safeviler arasında yaşanan savaşlar neticesinde ipek üretim sahaları Safevilerin kontrolüne geçmiş, ardından Şah Abbas'ın İsfahan'a göç ettirdiği Culfa tüccar Ermeniler burada kendilerine

16 Bu dönemde Osmanlılar ile Safeviler arasında yaşanan savaşlar nedeniyle bölgenin Sünni ve Şii Türk nüfusu katledilme korkusuyla Osmanlı ve Safevi topraklarına doğru göç etmişlerdi. Dolayısıyla bölgedeki gerçek Türk varlığı tam anlamıyla tahrir kayıtlarına yansımamıştır. Ermeniler ise ne Osmanlılar ne de Safeviler için bir tehdit olarak görülmemişler, tarafsız bir unsur olarak algılanmışlardı. Bölgenin demografik yapısı üzerine yapılan pek çok araştırma Revan Eyaleti'nin yerli ahaliyi içerisinde Türk nüfusun daha kalabalık olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler," 106.

17 Culfa kasabası, Osmanlı kontrolünde olduğu dönemde valide sultanın paşmaklık haslarından biriydi ve köyün vergi geliri valide sultan için ayrılan kaynaklar arasındaydı. Bu tarihte valide sultanın bu gelirlerden feragat ettiği ve kasabanın gelirene bazı müdahalelerin olduğu yönünde haberler geldiğinden Nahçıvan beylerbeyinden bu müdahalelerin önlenmesi istenmişti. (Bkz. Yusuf Sarıncay, *Osmanlı Arşivi Belgelerinde Nahçıvan* (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2011): 36.)

18 Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler," 106-117.

19 Raif İvecan, *Osmanlı Hakimiyetinde Ravan 1724-1746*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul (2007): 159; Tezde Agulis köyünün ismi Ekles-i Ulya olarak verilmiştir.

20 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 187.

bahşedilen dini ve siyasi ayrıcalıklarla birlikte Safevi Devleti'nin özel ipek tüccarları olmuşlardı. Onların kurduğu Hindistan, Çin, Avrupa ve Rusya sahasına kadar uzanan Yeni Culfa merkezli ticaret ağı sayesinde globalleşen ipek ticareti, Safevilerin siyasi ve ekonomik hedefleri açısından stratejik öneme haiz bir faaliyet haline gelmişti. Osmanlı toprakları üzerinden gerçekleşen ticarete ise İran'ın Ermeni ahalisi, Osmanlılar ile Safeviler arasındaki rekabetten doğan olumsuz siyasi ortamın da etkisiyle uluslararası ipek ticaretinde doğal araçlar durumuna geldiler. Şii ve Sünni Müslüman tüccarların aksine Ermenilerin her iki ülkenin topraklarında tarafsız kabul edilmeleri, bu sırada Osmanlı limanlarına ulaştırılan İran ipeğinin, daha ziyade Ermeni tüccarlar eliyle taşınmasında onlara avantaj sağlamıştı.²¹ Ancak bu uluslararası ticarete rol alanlar sadece İsfahan'ın Yeni Culfa Ermeni tüccarları değildi. Nahçıvan ve çevresindeki köylerin Ermeni halkı da uzun mesafeli ticarete uzmanlaşmıştı. Bu bölgenin dikkat çeken yerleşimlerinden biri ise Agulis köyüydü. Agulis'in Ermeni tüccarları kısa sürede Yeni Culfa Ermeni tüccarlar ve onların acenteleriyle irtibata geçtiler. Tebriz'den Osmanlı limanlarına ipek taşıyan kervanlara Nahçıvan ve Revan şehirlerinde katıldılar, dönüşte ise diğer Ermeni tüccarlar gibi İran'a pek çok mamul ürün veya daha önemli sayılabilecek Avrupa'nın ve Osmanlı'nın gümüşünü taşıdılar.²²

Bu tüccarlardan biri, yazdığı seyir defteri günümüze dek ulaşan²³ Agulisli tüccar Zakaria'dır. Zakaria ailesinin de onayıyla daha 17 yaşında iken, pek çok meslektaşı gibi, çok genç sayılabilecek bir yaşta ticari hayata atılmıştı. 1647 yılında Agulis'ten başlayan ilk yolculuğuna, İzmir'e ve oradan da Livorno'ya ulaşmayı amaçlayan amcasının oğlu Paron Nikoghos ile birlikte çıkmıştı.²⁴ 5 Mart'ta başlayan bu yolculuğunda Nahçıvan, Revan, Erzurum ve Tokat gibi önemli duraklara uğradıktan sonra Ankara'nın güneyinden geçerek Afyon ve Turgutlu'ya varmış, ardından da 30 Temmuz'da İzmir'e ulaşmıştı. Zakaria, Agulis'ten İzmir'e uzanan ilk seyahatini bazı şehirlerde verdiği birkaç günlük molalarla birlikte yaklaşık beş ayda tamamlamıştı. Zakaria, İzmir'de, sahip

21 Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean, The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa* (California: California Press, 2011): 2- 4.

22 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 187; Nahçıvan ve çevresindeki Ermeniler daha XVI. yüzyılın ilk yarısında bile uzun mesafeli ticaretle uğraşıyorlardı. Bu konuda bilgi veren kaynaklardan biri, 1524 yılında İran, Anadolu, Suriye ve Mısır'ı gezen Portekizli seyyah Antonio Tenreiro'dur. O *Itinerario* isimli seyahatnamesinde, Tebriz'den Anadolu'ya ve Kudüs'e doğru yaptığı yolculuğunu Nahçıvanlı yedi Ermeni tüccar ile birlikte yaptığını aktarır. (Bkz. Salih Özbaran, *Portekizli Seyyahlar; İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017): 36).

23 Agulisli Zakaria'nın 1647-1691 yılları arasındaki seyahatlerini anlattığı bu defter, Osmanlı ve Safevi devletlerinin sosyo-ekonomik tarihi açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Güzergahlar, mesafeler, ticari merkezler ve dönemin olayları hakkında önemli bilgiler verir. Defter Zakaria'nın 1691'deki ölümünden sonra ailesine kalmış ve 150 yıl sonra İsrail Mamikonean tarafından Agulis'te keşfedilmiştir. Bkz. *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 3.

24 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 161.

olduğu bir balya ipeği oradaki Agulisli Tüccarların da yardımıyla sattıktan sonra Bursa'ya giderek bir süre burada kalmış, ardından Mudanya üzerinden İstanbul'a geçmişti. İstanbul'da kaldığı süre zarfında da yeniçerilerle sipahiler arasındaki mücadelelere, Sultan İbrahim'in öldürülmesine ve IV. Mehmet'in tahta geçişine tanık olmuştu. 30 Haziran 1649'da ise tekrar Agulis'e dönmüştü.²⁵ Zakaria bundan sonraki ticari hayatı boyunca birkaç defa daha Bursa ve İzmir'e gelme fırsatı buldu. 1658 tarihinde İzmir'e yaptığı bir seyahatinde sadece Osmanlı topraklarında yaptığı ticari işlerle iktifa etmeyip, bu dönemde pek çok meslektaşının yaptığı gibi Avrupa'ya kadar uzanan daha uzun mesafeli bir yolculuk yapma cesaretini gösterdi. Tüccar bu yolculuğunda İzmir'den bir Hollanda gemisine binerek Venedik'e seyahat etmiş oradan da kara yoluyla Amsterdam'a ulaşmıştı. Burada uzun bir süre kaldıktan sonra da aylar süren deniz yolculuğuyla yeniden İzmir'e ve ardından karayoluyla memleketi Agulis'e dönmüştü.²⁶

Zakaria'nın Osmanlı topraklarında ticari amaçlı yaptığı bu seyahatlerinin temel uğrak noktaları, defterinde birer gümrük şehri olarak tanımladığı Erzurum ve Tokat'tı. İzmir, Bursa ve İstanbul'a birkaç yılda bir gitme imkânı bulurken Erzurum ve Tokat'a bir yıl içerisinde birkaç defa uğrayabiliyordu. Bu iki ticari merkez, Zakaria'nın her yıl kardeşi Simon'la veya diğer meslektaşlarıyla birlikte adeta mekik dokuduğu Yeni Culfa, Tebriz, Revan, Nahçıvan ve Agulis'in içinde bulunduğu bir ticari ağın iki önemli durağıydı. Her ne kadar İzmir veya Avrupa şehirlerinde ticaret yapmak Ermeni tüccarlar için daha kârlı bir iş olsa da Erzurum ve Tokat uzun yol zahmetine katlanmadan doğu ve batı mallarının alınıp satılabildiği ve bu şehirlerdeki Ermeni varlığı sayesinde rahatlıkla ticari ilişkilerin kurulabildiği birer antrepo vazifesi görmüştü.²⁷

Zakaria'nın seyir defterinden başka Osmanlı Şer'iyeye Sicilleri'ndeki az sayıda mahkeme kaydı da Osmanlı şehirlerindeki Agulisli Ermeniler hakkında bilgi vermektedir. 6 Haziran 1648 tarihli Manisa mahkeme kayıtlarında geçen bir hüküm, kardeş olan Agulisli üç Ermeni tüccarın ticaret yapmak amacıyla bu tarihte Manisa ve Bursa'daki hanlarda kaldıklarını göstermektedir. Bu tüccarların varlığından ise kardeşlerden Agavel isimli Ermeninin Manisa'da kaldığı hanın bir odasında vefat etmesi ve onun kalan mallarının ne olacağıyla ilgili meselenin Manisa Mahkemesi'ne taşınması sayesinde haberdar oluyoruz. İlgili hükümde Agavel'in ne tür bir ticari emtiyaya sahip olduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak aynı odada kaldığı yine Acem tüccarlarından olan Bağdasar isimli bir Ermeni, ölen tüccarın mallarını kabz etmek istemiştir.

25 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 41-45.

26 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 60-66.

27 *The Journal of Zak'aria of Agulis*, 58-59.

Mahkemeye çağrılan Bağdasar, kendisine ölen Agavel Ermeni'nin varisi olup olmadığı sorulduğunda, Nahçıvan'da Derman isimli babasının ve bir kızının olduğu, Bursa'da ise yine ticaretle uğraşan Cani? isimli bir kardeşinin olduğu cevabını vermişti. Ancak söz konusu sicil kaydı, meselenin ne şekilde çözüldüğü hakkında bilgi vermekten uzaktır.²⁸ Neyse ki birkaç gün sonra mesele tekrar mahkemenin gündemine gelmiştir. Tutulan bu kayıttan Agavel'in mallarının aynı odada kaldığı Bağdasar'a teslim edilmediği, bunun yerine Manisa'da Beytül-mal Emini olan Ahmet Ağa tarafından mallara emaneten el konulduğu (vaz'ü'l-yed) öğrenilmektedir.²⁹ Mahkeme kayıtlarında sıkça rastladığımız Osmanlı topraklarında ölen yabancı tüccarların terekesinin ne olacağı konusu aslında devletler arasında yapılan karşılıklı anlaşmalarla (ahidname) bir karara bağlanmıştı. Ölen bir yabancı tüccarın mallarının yine o ülkenin vatandaşı olan güvenilir bir tüccara veya varsa o ülkenin elçi ya da konsolosuna teslim edilerek varislerine ulaştırılması genel bir kaideydi. Ancak özellikle savaş dönemlerinde bu kuralın ihlal edildiği ve beytü'l-mal emininin ölen tüccarların mallarına el koyduğu bilinmektedir. Öte yandan böyle durumlarda bile altı ay içerisinde ölen tüccarın varislerinin mahkemeye başvurmaları halinde mirası teslim alma hakları bulunmaktadır. Mahkemenin ise konuyu hiç araştırmaksızın altı ay geçmesini bekleyip terekeyi doğrudan beytü'l-mala geçirme imkanı vardır.³⁰ Ancak burada ele aldığımız mahkeme kayıtlarında dikkat çeken husus Manisa Mahkemesi'nin ölen tüccarın varislerinin gelmesini beklemeden konuyu araştırıp varisleri tespit etme gayretidir. Herhalde bunda ölen tüccarın oda arkadaşı olan Bağdasar'ın olaya müdahil olması ve mallara el koymak istemesinin etkisi vardı.

Araştırma sürecini genişleten Manisa Mahkemesi, Bağdasar'ın tek başına şahitliğinin yeteri kadar güvenilir olmayacağını ve ölen tüccarın kardeşlerinin bu esnada Bursa'da bulunmaları hasebiyle onların da sorgulanmasının uygun olacağını düşünmüş olacak ki meselenin Bursa'da da araştırılmasını istemişti. Bursa'daki mahkeme ise, Agavel'in kardeşleri Cani ve Margara'nın ifadelerini dinlendikten sonra o esnada Bursa'daki hanlarda kalmakta olan diğer Agulisli tüccarlar Bogos ve Kırkor'un da ifadelerine başvurulmuştu. Onlar Agavel'i tanıdıklarını Cani ve Margara'nın onun kardeşleri olduğunu, onlardan başka Agulis'te bulunan Derman isimli babaları ve Hatuncan isimli anneleri olduğunu, bunların dışında varisleri olup olmadığını bilmediklerini söylemişlerdi.³¹

28 Manisa Şerhiyye Sicilleri (MŞS), nr. 94/63.

29 MŞS, nr. 94/75.

30 Arif Bilgin, Fatih Bozkurt, "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, sayı 2 (2010): 15.

31 MŞS, nr. 94/75.

Agavel'in varislerinin kimler olduğu ve mallarının kime teslim edileceği sorunu bahsettiğimiz mahkeme kayıtlarının dışında başka bir kayıta daha karşımıza çıkmaktadır. Bu kez yine Agulisli olan ama İstanbul'da bulunan Bogos ve Hovannes isimli tüccarlara Agavel'in varislerinin kimler olduğu sorulmuş, onlar da Bursa'daki tüccarlarla aynı cevabı vermişlerdi. Böylece bu tüccarların da şahadetlerinin makbul olduğu kayıtlara geçirilmiş ve üç şehri kapsayan geniş bir araştırma sürecinden sonra ölen tüccarın mallarının varislerine teslim edilmesi kararlaştırılmıştır.³²

Osmanlı mahkeme kayıtlarında gördüğümüz Ermeni tüccarlarla ilgili bu tür davalar en çok rastladığımız dava türlerinden biridir. Böyle durumlarda beytülmal eminleri, ölen kişinin mallarına el koyma konusunda oldukça hızlı davranmaktadır. Zira vârisi olmaması halinde terekese beytülmale kalacaktır ve bir mukataa olarak işletilen eminlik bu terekeden pay alacaktır. Ancak bu durum tüccarlarca malum olduğu için tüccarlar bir Osmanlı şehrine geldiklerinde kimi zaman mahkemeye başvurarak hangi handa kaldıklarını, ne miktar malları olduğunu ve varislerinin kimler olduğunu beyan ederlerdi. Böyle bir beyanı bulunmayan tüccar vefat etmişse, beytülmal emini terekeye el koyar ve varisi olup olmadığı araştırılırdı. Ancak bu tüccarlar uzak diyarlardan geldikleri için varislerin tespiti kolay değildir. Ermeni tüccarlar da gurbette buldukları şehirlerdeki hanlarda, genellikle tüccar olan akrabaları ile veya aynı şehirden ya da köyden olan meslektaşlarıyla birlikte ikamet ederlerdi. Böylelikle bir Ermeni tüccarın ölmesi veya mallarının çalınması halinde diğer Ermeni tüccarlar onun hukukunu kollardı. Bir arada yaşayan ve beraber hareket eden bu tüccar grubu, ticari faaliyetler, piyasa şartları, fiyatlar, rotalar, riskler ve avantajlar konusunda bağımsız bir tüccara göre çok daha fazla fırsata sahipti.³³

Şer'iyeye sicillerindeki İranlı Ermeni tüccarlarla ilgili kayıtlarda dikkat çekici bir diğer husus, bunların aidiyetlerine dair sınırlı bilgi içermesidir. Mesela Manisa Mahkemesi'ne ait bir kayıta Agavel'den, *Kurşunlu Han'da hâlik olan Agavel veled-i Derman nam Ermeni* şeklinde bahsedilmekte, onun mallarını teslim almak isteyen oda arkadaşı Bağdasar ise *Acem tüccarlarından* diye tanımlanmaktadır.³⁴ Bir başka kayıt, Agavel'in memleketine dair değerli ve nispeten ayrıntılı bilgiler sunar. Tâcirin Agulis köyünden olduğuna vurgu yapan kayıta şu ifadeler yer almaktadır: *Diyâr-ı Acem'de medine-i Nahçıvan'a tabi Agulis nam karye sükkânından olub işbu sene-i mübâreke ticaret üzere iken medine-i Mağnisa'da Kurşunlu Han demekle ma'rûf handa hâlik olan Agavel*

32 MŞS, nr. 94/227.

33 MŞS, nr. 94/75; MŞS, nr. 94/63.

34 MŞS, nr. 94/75.

veled-i Derman... Dolayısıyla bu durum, şer'iyeye sicillerinde Acem tüccarı, Ermeni tüccar veya Erâmine-i Acem diye zikredilen tüccarlar arasında Agulislilerin de bulunabileceğini akla getirmektedir. Zira yukarıdaki örnekte de ifade ettiğimiz gibi, tüccarların geldikleri köylerin ismi nadiren zikredilir.³⁵

Manisa şer'iyeye sicillerinde Agulisli Ermeni tüccarlarla ilgili davalardan biri de, 1648 senesinde Bursa'daki Han-ı Cedid'de kalan Melik isimli tüccarın bir alacak verecek meselesinden ötürü mahkemeye gitmesiyle kayıtlara geçmiştir. Melik isimli Ermeni bu tarihten bir sene evvel Bursa'daki Han-ı Cedid'de kalmakta olan, aslen Revan'a tabi Kefagir? köyünden olup eski adı Haçık yeni adı Mehmet olan mühtedi bir tüccara 1000 riyalî kuruşa *parça* tabir olunan çeşitli türde emtia satmıştır. Ancak Mehmet'in bu olay gerçekleşikten sonra Manisa'ya geldiği ve burada ikamet etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Melik elinde Bursa kadısının imzası bulunan *nakl-i şer'* ile Manisa'daki mahkemeye başvurmuştur. Melik ifadesinde Mehmet'ten alacağı olan 1000 kuruşun 680 kuruşunu daha önce Manisa'da aldığını, 320 kuruşunu ise alamadığını söylemiştir. Mehmet ise borcunu inkar etmiştir. Mahkeme bu meselede Bursa'daki dava kaydında adı geçen Nahçıvan ahalisinden olan ve Han-ı Cedid'de kalan Veli ve Piri isimli Müslüman tüccarların ifadeleri ve davanın şahitleri olan Ahmet ve Sefer isimli kişilerin şahitliklerini esas alarak Agulisli Ermeni tüccarın haklı olduğunda karar kılmış, Mehmet'e borcunu ödemesi tembih edilmiştir.³⁶

Bu ve bunun gibi karşılaştığımız pek çok dava kaydından çıkarılabilecek en önemli sonuç, herhalde Osmanlı hukukunun şahitlik müessesesine ne kadar önem verdiğiidir. Bu davada Agulisli Ermeni tüccarın haklılığını savunan Ermeni tüccarlar değildi; bu kez Nahçıvanlı olan Müslüman tüccarlar ve o an mahkemede bulunan diğer Müslümanların şahitliği sayesinde mesele çözüme kavuşturulmuştu. Bu dava kaydında dikkat çeken hususlardan biri de, İran'dan Osmanlı topraklarına ticaret için gelen Haçık isimli Ermeni'nin Müslüman olması ve bir yılı aşkın bir süredir Osmanlı topraklarında ikamet etmesidir. Şer'iyeye sicillerinde gördüğümüz XVII. yüzyıla ait bunun gibi pek çok örnek, özellikle Batı Anadolu'daki şehirlere hatırı sayılır miktarda Ermeni'nin, İslam'ı tercih etsin veya etmesin yerleştiğini ve Osmanlı topraklarını kendilerine yurt bellediklerini göstermektedir.³⁷

31 Ocak 1649 tarihli bir mahkeme kaydı, Agulisli tüccarların ticari ilişki ağlarını Anadolu topraklarının ötesine, Kuzey Afrika kıyılarına kadar

35 MŞS, nr. 94/63.

36 Bu hükümlerde Agulis köyü Kal'ay-ı Revan'a tabi Agulis (ya da Eklis) nam karye diye geçmektedir. MŞS 93, 76; MŞS, nr. 93/82.

37 MŞS, nr. 93/76; MŞS, nr. 93/82.

taşıdıklarını göstermektedir. Bu kayıt, Acem Ermeni tüccarlarının aralarında yaptıkları bir ticari muamelenin kayıtlara geçirilmesi amacıyla tutulmuştur. Manisa Mahkemesi bir anlamda bir noter vazifesi görerek ileride oluşabilecek bir anlaşmazlığa mahal vermemek adına tarafların isteği üzerine bir ticari işlemi kayıt altına almıştır. Belgede izah edildiğine göre aslen diyar-ı Acem'den olan Kantemur isimli tüccar bir süredir Tunus'ta ikamet etmektedir.³⁸ Kantemur Manisa'da bulunduğu sırada mahkemeye giderek, yine Acem tüccarlarından olan Agulis köyünden İsalı? ve Şahverdi isimli iki tüccarla nice zamandır alışveriş yaptığını ve onlardan alacağı olan iki yüz riyalî kuruşu aldığını ikrar etmiştir. Ancak borcun ödeme işlemi Agulisli iki tüccarın vekili olan ve bu sırada Manisa'da bulunan Nazar isimli Ermeni vasıtasıyla gerçekleşir. Belgede tüccarların ne tür bir emtia alıp sattıkları ise belirtilmemiştir. Belgenin şühûdü'l-hâl kısmında adı geçenler arasında nereli olduklarını bilmediğimiz Elkis ve Sahak isminde iki Ermeni, Ali ve Cafer isminde iki Tunuslu bulunmaktadır. Tunuslu olan bu iki şahsın Kantemur'un mahkemede bulunduğu esnada burada bulunmaları, bir taraftan Kantemur ile bu şahıslar arasında bir iş ortaklığının söz konusu olabileceğini de akla getirmektedir.³⁹

Nahçıvan çevresinden olan Ermeni tüccarların Osmanlı limanları üzerinden faaliyet gösterdikleri denizaşırı memleketler arasında sadece Avrupa ve Kuzey Afrika kıyıları bulunmamaktaydı. Karadeniz'in kuzeyindeki liman kentleri de Ermeni tüccarların uğrak durakları arasındaydı. 1661 tarihli bir davanın konusu, Akkirman'dan İstanbul'a gemi ile seyahat eden Yagob isimli Ermeni tüccarın yolculuk esnasında ölmesi ve onun mallarının kime kalacağı hususunda beytü'l-mal emini ve Yagob'un varisleri arasında bir anlaşmazlığın yaşanmasıyla ilgilidir. Bu mesele de pek çok örnekte gördüğümüz gibi şahitler aracılığıyla ölen tüccarın varislerinin lehine olacak şekilde çözüme kavuşturulmuştur.⁴⁰

XVII. yüzyılda ticari işlemlerin vekil veya hizmetkarlar vasıtasıyla yapılması hem Müslüman hem de Hristiyan tüccarlar arasında dönemin yaygın bir uygulamasıdır. Bu türden bir örnekte Acem tüccarlarından Yarvi? isimli sermayedarın Osmanlı topraklarındaki ticari işlerini hizmetkarı Simon vasıtasıyla yürüttüğünü görmekteyiz. 1652 senesinde Simon'a başka bir yerde satması için bin dört yüz kuruşluk meta verilmiştir. Ancak Simon seyahati esnasında muhtemelen İzmir'e giderken, Manisa'ya bağlı Sart Kasabası civarında eşkıyaların saldırısına uğramış ve mallarını çaldırmıştı. Simon ve

38 Belgede Tunus kıyısında anlamına gelen *Tunus Yahsında* ifadesi geçiyor.

39 MŞS, nr. 96/20.

40 Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam* 4 (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011): 133.

yatırımcısı Yarvi arasında nasıl bir iş akdi olduğu bu belgede ifade edilmemiştir ancak büyük ihtimalle dönemin çok yaygın bir iş anlaşması olan mudârebe (commenda) denilen bir anlaşma söz konusuuydu. Buna göre Simon yaptığı hizmet karşılığında ticaretten elde edilen kârdan belli bir pay alıyordu.⁴¹

XVII. yüzyıl boyunca Erzurum, Tokat, Bursa, Manisa, İzmir ve İstanbul gibi önemli ticaret merkezlerinde faaliyet göstererek uluslararası ticarete aktif bir şekilde rol alan Agulisli Ermeni tüccarların XVIII. yüzyılın ortalarında da bu faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. 1750 tarihli yine alacak verecek meselesiyle ilgili bir kayıta ticaret amacıyla İstanbul'da bulunan Agulis köyünden Dülbentçi Azarya, Mıgırdıç, Papo ve Sasiro isimli tüccarların adı geçmektedir. Bu dönemin belgelerinde Agulis köyünün ismi bir önceki yüzyıldaki gibi veya günümüzdeki kullanımıyla Eylis⁴² şeklinde yazılmıştır. Öte yandan XVII. yüzyılda Agulisli Ermeni tüccarlar Acem tüccarı sıfatıyla zikredilirken, XVIII. yüzyılın ortalarında bu yerleşim yeri artık Osmanlıların elinde bulunduğundan köyün Ermeni ahalisi zimmi diye anılmaktadır.⁴³ Bu döneme dair kayıtlardan, Agulis halkının Haremeyn-i şerifeyn evkâfi reayasından olduğu, asker taifesinden ve Kürt beylerinden bazı kimselerin Agulis halkının mal ve eşyalarını gasp ettiği yönünde bir şikayet üzerine de gereken önlemlerin alınması yönünde bölgenin yöneticilerine gerekli emirlerin gönderildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴

Sonuç

Netice itibariyle, XVII. yüzyıl Venedik'in Doğu Akdeniz ticaretindeki etkinliğinin azaldığı; İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi Batı Avrupa devletlerinin yeni aktörler olarak Akdeniz ticaretine dahil oldukları bir dönemdi. Bu yüzyılda değişen ticari iklim, İzmir'in bu yüzyıldaki yükselişinde önemli ölçüde rol oynamıştı ve şehir Osmanlıların Akdeniz'deki liman kentleri içerisinde en önemli mübadele merkezi haline gelmişti. Bu yolla doğunun ipek, pamuk ve sof gibi kıymetli ürünleri Avrupa'ya taşınırken, Avrupa'nın işlenmiş dokuma ürünleri Osmanlı ve İran coğrafyasına aktı. Bu ticaretle birlikte yeni dünyanın gümüşü de Osmanlı ve Safevi topraklarına taşınmakta, hatta yolculuğuna devam ederek Hindistan'a kadar ulaşmaktaydı. Bu süreçte

41 MŞS, nr. 103/115.

42 Belgenin transkripsiyonunda yanlışlıkla İlis şeklinde yazılmıştır.

43 Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil 73, 452, Hüküm No: 600, Orijinal metin no: [77b-1] *Bu defter İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi ortaklığı ile hazırlanmıştır.* Belge İSAM, kadisicileri.org Adresinden Temin Edilmiştir.

44 BOA, Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM.d.), nr. 132/1095; BOA, A. DVNSMHM.d., nr. 132/1098

aralarında Agulis köyünün tüccarlarının da bulunduğu çok sayıda İranlı Ermeni tüccar hem Safevi hem de Osmanlı uluslararası ticaretinde rol almıştı. Agulisli Ermeniler ticaret amacıyla çıktıkları aylar süren yolculuklarında Anadolu'nun pek çok kasabasına uğradılar ve pek çok Anadolu şehrinde uzun süreler kalarak bu şehirlerin han ve pazarlarında ticari faaliyetlerini sürdürdüler. Onların başlıca uğrak noktaları ise Erzurum, Tokat, Amasya, Ankara, Bursa, Manisa, İzmir, Edirne, Tekirdağ ve İstanbul gibi dönemin önemli ticaret merkezleriydi. Ancak meslektaşları olan diğer İranlı Ermeni tüccarlar gibi Anadolu topraklarının da ötesinde Rumeli'de, Karadeniz'in kuzeyinde, Suriye'de ve Kuzey Afrika kıyılarında da faaliyet gösterdiler. Bu dönemde Venedik, Livorno, Marsilya, Amsterdam gibi Ermeni yerleşimlerinin bulunduğu Avrupa'daki önemli ticaret merkezleri ise bu tüccarların hedeflediği nihai varış noktalarıydı. Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar gibi bu şehirlerdeki ticari ilişkiler ağına doğrudan dahil olmak veya bu şehirlere yerleşerek Safevi ve Osmanlı Devleti ile ticari münasebetlerini sürdürebilmek, Agulisli tüccarlar için ticari kariyerlerini daha üst bir noktaya taşımak ve daha büyük bir servet edinmek anlamına geliyordu.

Ermeni tüccarlar, Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri sırasında yaptıkları ticari muameleler için veya karşılaştıkları herhangi bir sorunun çözümü için ise Osmanlı mahkemelerine başvurma konusunda tereddüt göstermediler. Osmanlı mahkemeleri de şer'î hukukun bir gereği olarak, Müslüman tebaasının haklarını ne ölçüde koruduysa, ister Osmanlı vatandaşı olsun isterse Safevi vatandaşı olsun, adalet arayışı içerisinde olan Ermenilerin haklarını o derece korumuştur. Ayrıca, Ermenilere dair çok sayıda dava kaydında gördüğümüz üzere, Müslüman ahali de, meslek veya komşuluk ilişkileri hasebiyle bir hukuku bulunan Ermeni tanıdıklarının haklarını savunmak konusunda şahit sıfatıyla mahkemeye gitmekten, ya da vekil sıfatıyla onları mahkemelerde temsil etmekten geri durmamıştı.

Kaynaklar

KÜPELİ, Özer. *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

HERZİG, Edmund. *Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan, A Study in Pre-Modern Asia Trade*, Degree of Doctor of Philosophy at the University of Oxford, 1991.

NAÎMÂ Mustafa Efendi. *Naîmâ Tarihi* 1. Çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.

BOURNOUTIAN, George A. *The Journal of Zak'aria of Agulis, Annotated Translation With Commentary*. California: Mazda Publishers, 2003.

CURTIN, Philip D. *Kültürler Arası Ticaret*. Çev. Şaban Bıyıklı. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.

CHAMIC, Father Michael. *History of Armenia*, translated by Johannes Avdall. Calcutta: 1827.

ASLANIAN, Sebouh David. *From the Indian Ocean to the Mediterranean, The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*. Manchester: University of California Press, 2011.

TAVERNIER, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

ÖZBARAN, Salih. *Portekizli Seyyahlar, İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

KURAN, Timur. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam* 4. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Proje Yöneticisi: Yusuf Sarıay, (2011).

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)* Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi* II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

İVECAN, Raif. *Osmanlı Hakimiyetinde Revan 1724-1746*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi (2007).

BİLGİN, Arif ve F. Bozkurt. “Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları.” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, sayı 2, (2010).

KÜPELİ, Özer. “Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar).” Haz. Nilgün Nurhan Kara, Latif Daşdemir, Özer Küpeli. İzmir: *Prof. Dr. Necmi Ülker’e Armağan* 2008.

VAUX, Bert. “Zok: The Armenian Dialect of Agulis”, *Between Paris And Fresno, Armenian Studies in Honor of Dickran Kouymjian*.” Ed. Berlow Der Muğrdechian, Michigan: Mazda Publishers, 2008.

BİLGİLİ, Ali S. “Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53 (2016).

Arşiv Belgeleri:

Manisa Şeriye Sicilleri (MŞS), nr. 94, 63

MŞS, nr. 94, 75

MŞS, nr. 94, 227

MŞS, nr. 93, 76

MŞS, nr. 93, 82

MŞS, nr. 96, 20

MŞS, nr. 103, 115

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DVNSMHM. d. 132, 1095

BOA, DVNSMHM. d. 132, 1098

Bab Mahkemesi, 197 Numaralı Sicil, Cilt 73, Sayfa 452, Hüküm No: 600, Orijinal Metin No:77b1

EK-1:

اشواعت تومر کتاب شرعی و باد منقول خطاب دعس بود که بدین برود که خلاصه عالم الفروع اولان
 حسن بن علی بن حسن افندرس افضا سیکله معنی و ضمن اهل عقوم و تاریخ کتاب سنه ۱۱۰۰ جمادیر اولان
 یکی منقول زین کوز ایو تورخ نظر شرعی وارد اولوب مضموننده یارب عجمه مدینه بخوانه تابع الکلیک هم قریه
 سکا نند اولوب اشو سنه ۱۱۰۰ مبارکیمه تجارت اوزره ایکن مدینه منبیا ۱۵ قور شونلی خان
 دیکلمه همروف خانده مالک اولان آقا اولد در مارا ارمنیک لابوس قریه اشرخان و مارکره
 اولد در حال نام ارمنیده احوار همجه سترخیه ابله سووا استشهاده شرعی همد و زندنا هکله قریه
 دن بوره اولوب تجارتخانه سندن بوغوس ولد بدروس ولد میره و قو کور ولد جان ولد
 قو کنان ارمنیده قزو و خویم اجهرا خرد و تعدیلر ادا استشهاده سترخه اید و بن مشرک
 بر سو مان جان و مارکره مالک قریه ۱۵۰۰ ارناج ارمنیک لابوس قریه اشرخان و همجه اولان
 بانا سر قریه بود در مارا و انام سر خانو جان نام ارمنیه در معطر اسلر قریه دن بوره دن
 دن بوره اولان جان و مارکره نام ارمنیده دن قریه وارخ و ترک سنه افر مستحق اولد قریه منقول قریه
 بز بو خصوصه بود و اوزره شاههد لری ز شهادت دخی ایدور دیر دیو مهر بر سر ادا استشهاده
 شرعی اطله کلیم بنیام ب رعایت شرایط البسول سترها دنامر مقبول اولغان مشتهدان دن بوران
 جان و مارکره نام ارمنیه مالک دن بوره اقا و (یک مدینه منبیا حدیث المال ابعز اولوب ۱۱۰۰
 وارن مردخ اولماقا ز عجله خلفا تنه واضح الید اولان ااعمان اوزون احمد انا سر خانی
 حضور بنیه کتاب دن بوره قریه و قریه اولد ستر حقیقت حال اجهرا من رالیه احمد انا سر خانی
 دن قو اقا و نیک خلفا تنه امانت حسیله اقد و قبض الید لیکن اقرار نایب لوی الیه حقیقت
 قبلندن الکن قریه دن بورک و رودن انا را ایلکن مر قومان جان و مارکره دن و زود کتاب
 دن بوره اجهرا بنیه طلب اولدند قریه ز یار کتابده مسطور الاس هم اولان سنه اولدین
 الوب عبد الجبار بهاجی و دیو دیشی ستر عید الله نام کسه لری لاجرا الشهاده مجلس سترم حاضران
 اولوب عت الی استشهاده الشرعی ادا استشهاده سترخیه اید و بن الواضح کتاب
 دن قو و ز بنیه اولان افضا و ظهرنده اولان همجه بالنعل مدینه بروسه ده نائب الشرعی
 حسن سترخی حسن افندریک بزم حضور بجزه افضا و قریه ایلوب خط و صحنه بزم
 مشرک الله ستر کتاب مذکور کتبا الیه حسیله افندریکلندن درودینم بزم شهادت

MŞS, nr. 94/75

سبب توفیق بن تقی و موصی بطنها ^{علیها السلام} که در بار محمد
 مدینه بخواند تا مع اکتسب نام ذی کفایت نه الی سرحد استبان اوله تجارت اوزن
 اولان جان ولد در مانه نام اریسه نه ملاح صلیب نه تیره الامبوق استسما و سوس
 صدورنه نه صله نه تیره و نوره اول اولوب خادان اولان بو عونس و لردید و سول ولد
 میره و جو کز ولد جانیز ولد توکر نام ارنیل لکر و کول ایجیر خلیج و نقد تاجران
 اولوب تجارت اوزره ایکن بونول اقح مغنی مالک اولان اغاول نام ارن
 مستشهد در نور جان کتلا بوین قزنداخ و حصر اوارخ در با پایلمر در نور
 در ما انا لمر خاتون ایتام اریضیه در مسطیر اسلامیه و نوره در
 زبور جان در غایر در وارخ و تر نه سنه اخو مستحق اولدغی معلوم تر ذکله بر
 بو خصوصه شایه لر ز شهادت دخل ایدر ز دیومیر بر سر شهادت شریعه
 ایله کله نه عیب رعایت لیر ایضا القبول شهادت کتیر بقول اولمغان حقیق عالم علم
 عماء عظام زنده حواله کرام غیر حلال اوجرام عیال اراکل و انتاج مغنی حاکم
 حاکم اولان غنول افندر حضرت نیر و اصول و نو ابدن بو کتاب و اهدا اولان سیر
 افندیریک مجلس شریفه لریه انما اولندیر لری الوصول مانولدر که تلقی بالقبول و عمل
 بالهدول بیور لوب علمه الله الملك الجلیل بالکل اوجونیل اولالمر حوز ذکر و حوز
 فی الیوم الحادی والعشرون من جماد الاول لسنه ثمان و خمسون و الف و اربع
 عشر
 علیها السلام
 و ام ایضیه
 اوله السلام

MSS, nr. 94/227

EK-4

بوند اهدم و بار عجب کونجه طالعون و بالیندا ساکون جار طاهیرنل فان نور سن الدویر حید نامرکینه مجلسی سحر
 نیه و بار عجب الحسین نام فیدر حوز شجر باعشا الکت عیاش شاه ویدر ولید اراکی نام ارسنل طرفلنل اقرار
 انی الیبتک تصدیق وکیل اولوب باهه نجه الشیخ شرعاً و طالعاً ثابته اولوب نظر اولد ایزنا محمد ارسنیه
 محضند طبعه اقرار و اعتراف ایدر غیر غیر نظر ارسنیکه موکلای غیر اولد عیاش شاه ویدر اول
 سنه نجه بیع و شرعاً و طالعاً واقعه اولوب موکلان مرقومان و متارنل معرکله حب اکتون
 رای عروشم قالمیلدی حاله بیلور غیر اکتون زراغوش وکیل غیر غیر نظر ارسنیه یونک باله تمام
 الوب قبضه ایدم و بعد موکلای غیر اولد ارسنل و متارنل بر افرجه ویدر حقه قالمیلدی غیر متارنل
 ابر او انساط ایدم و بیکن مقرر غیر قان و معرکله و معرکله اوزر تصدیق اقرار
 و اعتراف غیر غیر نظر ارسنیه باله طالع تصدیق ایدر و افع حاله باله طلب کتب اولد و غیر
 لقی الیوم اربع عشر الحرم الحرام لده تسع و خمین و افس

الکسین	قلین	کای زانیر	حضرت سلیمان بوی اکتون ولد
حضر	ارهمیب	لایق نطوح	ابن عبداله خور نظر
طونیسلی	طونیسلی	قدح کاین	سجاد ولد
علی	جعفر	حور	روانله

MSS, nr. 96/20

